

ISSN 2221-6294. Княжа доба: історія і культура. 2025. Вип. 17.

УДК 930.2(477):[904:72(477.85)]"120/124"

DOI: <https://doi.org/10.33402/kd.2025-17-29-57>

Сергій ПИВОВАРОВ

*доктор історичних наук, професор
старший науковий співробітник відділу історії середніх віків
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2303-4476>
e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com*

САКРАЛЬНА МЕТАЛЕВА ТА КАМ'ЯНА ПЛАСТИКА З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ У ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Представлено результати комплексного аналізу християнських артефактів, виявлених під час археологічних досліджень Чорнівського городища, однієї з найважливіших середньовічних пам'яток Прутсько-Дністровського межиріччя. Ці матеріали розглянуто як вагоме джерело до вивчення духовної культури населення західноукраїнських земель у період домінування християнської релігії та формування місцевих церковних традицій.

Особливу увагу приділено натільним хрестам, енкалпіонам, бронзовим іконкам, підвіскам, амулетам, елементам книжкових прикрас, що мають безпосередній зв'язок із християнською символікою. Зазначено, що їхній морфологічний, стилістичний і технологічний аналіз дає змогу виявити зв'язки з візантійською традицією, а також простежити локальні риси, характерні для галицького культурного середовища. У контексті дослідження акцент зроблено на тому, що ці предмети функціонували не лише як атрибути віри, а й як маркери соціального статусу, освіченості та рівня інтеграції місцевої знаті у християнський світ.

Виснувано, що на території Чорнівського городища в першій половині XIII ст. існувало населення з високим рівнем релігійної свідомості та культурної інтеграції, що перебувало під впливом духовних тенденцій, поширених у межах Галицько-Волинської держави. На основі матеріалів із пам'ятки реконструйовано важливі аспекти побутування християнської традиції у прикордонному регіоні, що відігравав вагому роль у транзиті ідей та культурних впливів між Сходом і Заходом.

Підсумовано, що вивчення сакральної металевої та кам'яної пластики з Чорнівського городища першої половини XIII ст. дає уявлення про релігійне життя й освіченість представників еліти Галицько-Волинського князівства, їх прощі до християнських святинь у Середземномор'ї та монастирів Русі-України. Відзначено, що мирний, поступальний розвиток замку та його округи був перерваний нападом військ зі сходу, а спроби «захистити» його жителів сакральними предметами виявилися марними.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, хрести-релікварії, хрести-тільники, іконки-триптихи, металеві підвіски, візантійські монети, фібули.

Вивчення проблем розвитку українських земель княжої доби – важливий напрям вітчизняної історіографії. Особливо актуальними в цьому сенсі є дослідження, присвячені духовному життю давньоукраїнського населення від часу прийняття християнства до монгольської навали. Це пов'язано з тим, що сьогодні докорінно переглядаються концепції радянської та російської історичних наук про «колиску трьох братніх народів», «старшого брата», «єдність давньоруської культури» тощо, які спотворювали та фальсифікували минуле.

Сучасна українська історична наука на основі поглибленого вивчення писемних джерел, численних археологічних артефактів, матеріалів спеціальних історичних дисциплін розробляє нові підходи до критичного осмислення здобутків науковців попереднього часу й зосереджується на виробленні власної методології дослідження минулого. Важливим етапом на цьому шляху є публікації узагальнювальних матеріалів із конкретних археологічних пам'яток, що дає змогу отримати відомості про різні аспекти життєдіяльності тогочасного населення. Особливо це стосується духовної культури, уявлення про яку забезпечують знахідки предметів особистого благочестя, церковного начиння, металевих оздоблення книжок та ін. Вони свідчать про ступінь обізнаності жителів Русі-України з християнською культурою й практичне втілення православних ідей у мирському житті.

Мета статті – всебічне дослідження сакральної металевої та кам'яної пластики з Чорнівського городища.

Одним із регіонів Русі-України, де вже тривалий час досліджуються християнські старожитності, є територія Галицько-Волинської держави. Тут виявлено десятки церковних споруд, некрополів із похованнями різних типів, зібрано значну колекцію різноманітних виробів релігійного призначення, які характеризують світогляд тогочасного населення (Крип'якевич, 1999; Александрович, 1999, с. 56–78; Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 17–31).

Упродовж останніх десятиліть значна пошукова робота, спрямована на виявлення і вивчення подібних історичних свідчень, провадилася у межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна українська Буковина). Ці землі за княжої доби належали до складу Галицького князівства (Мала Галицька земля (Томенчук, 2016, с. 6–7). На цій території уже зафіксовано понад 300 пам'яток із матеріалами XI – першої половини XIII ст. та знайдено численні предмети особистого благочестя. Найбільше із них досі трапилося на Чорнівському городищі (Чернівецький р-н Чернівецької обл.), яке датовано першою половиною XIII ст.

Пам'ятку виявив Борис Тимошук у 1977 р. (Тимошук, 1982, с. 105–112), її вже достатньо тривалий час досліджують чернівецькі археологи. У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив Михайло Филипчук (Филипчук, 1983), а впродовж 1985–1986 рр. – археологічна експедиція Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича під керівництвом Любомира Михайлини за участю автора (Михайлина, Возний, Пивоваров, 1991, с. 66–67).

Упродовж 1989–1994 рр. городище розкопував Ігор Возний, який констатував, «що воно є єдиною пам'яткою домонгольського періоду, розкритою

повністю» (Возний, 1998, с. 8). На жаль, майже 30 % території археологічного об'єкта залишилися невивченими. Через поспішність проведення розкопок потрапили у відвали сотні артефактів, вирваних із контексту закритих комплексів. Серед них – численні предмети озброєння й побуту, знаряддя праці, різноманітні прикраси, культові речі тощо.

Від 1999 р. й до сьогодні пам'ятку продовжують досліджувати переважно під час лабораторних занять зі студентами-істориками науковці Чернівецького університету (Пивоваров, 1999, с. 154–159; Пивоваров, 2001а, с. 243–255; Пивоваров, 2005; Пивоваров, 2008; Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015; Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015; Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2016; Пивоваров, Калініченко, 2022).

Чорнівське городище, на думку його першовідкривача, було типовим феодальним дерев'яно-земляним замком, у якому мешкав представник тогочасної еліти – «служачий боярин» (Тимошук, 1982, с. 105) із сім'єю та челяддю. На терені городища, очевидно, був християнський храм, найвірогідніше – надбрамна церква, розміщена в південній частині пам'ятки. Після зруйнування замку в середині XIII ст. на його території наприкінці XIV – на початку XV ст. збудували дерев'яну церкву на кам'яному фундаменті, біля якої виник невеликий сільський цвинтар.

Під час дослідження городища знайдено численні предмети особистого благочестя, які репрезентують хрести-релікварії (енколпіони) та їхні фрагменти, натільні хрести, кам'яні та металеві іконки, різні підвіски, перфоровані монети, медальйони, накладки на книжкові палітурки тощо. Усього за роки розкопок на пам'ятці трапилося 55 таких предметів, із них Михайло Филипчук віднайшов енколпійон; Любомир Михайлина – кам'яну іконку; Ігор Возний – фрагмент стулки енколпійону, цілу та 2 фрагменти кам'яних іконок, бронзову іконку, 3 натільні хрести, дунницю; решту знахідок (44 екземпляри) виявив автор, частину з них у співпраці з Миколою Ільківом та Віталієм Калініченком. Комплекс сакральних предметів із пам'ятки дає змогу скласти уявлення про ставлення до християнських цінностей та певний синкретизм релігійних уявлень.

Найпрезентабельнішою групою знахідок є хрести різних розмірів. Їх традиційно поділяємо на дві групи. До першої належать двостулкові хрести-релікварії (серед них уперше виокремлюємо хрести-накладки), до другої – маленькі натільні хрестики з металу чи різних порід каменю.

Хрести-релікварії (енколпіони) були литим зображенням хреста з гравіюваними сюжетами чи рельєфними композиціями. Подібні хрести, як правило, склалися із двох стулок, з'єднаних шарніром. Між їхніми пустотілими половинками, які утворювали своєрідну містку шкатулку, вміщували мощі святих або інші християнські реліквії. У писемних джерелах періоду Русі-України такі нагрудні хрести, очевидно, називалися «*крестъ малый*» (Клосс, 2001, стлб 462)¹.

Такого типу нагрудні хрести широко використовувалися серед різних прошарків давньоукраїнського населення як християнські атрибути, обереги від злих сил. Їхні зображення є на творах ужиткового мистецтва, зокрема на рельєфній скульптурі (автопортрет майстра Авраама (Αβραάμ) на Магдебурзьких дверях Софії Новгородської (Поппэ, 1976, с. 195).

¹ «...сии ли крестъ малый. рече Володимиру Петръ. княже аче крестъ малъ. но сила велика его есть...».

Археологічний матеріал із пам'яток Русі-України дає можливість встановити способи носіння енколпіїв. Окрім розміщення їх на верхньому одязі у відкритому вигляді, вони часто вкладалися в спеціальні чохла або тканинні чи шкіряні мішечки, які затягувалися шнурком (Жарнов, 1997, с. 87). Цей факт засвідчує особливе значення таких предметів для населення і бережливе ставлення до енколпіїв як дорогоцінних реліквій.

Знайдені хрести-релікварії за призначенням поділяють на дві групи. До першої належать енколпії першої половини XIII ст., які були власне християнськими релікваріями. Вони збереглися повністю, тобто наявні дві стулки (сюди належать і фрагменти однотипних оплавлених енколпіїв). Це – сакральні предмети особистого благочестя жителів замку, всередині яких були християнські святині. До другої – стулки енколпіїв повторного використання X–XI ст., які перебували у вжитку до середини XIII ст. Найвірогідніше, вони кріпилися до палітурок книжок візантійського, болгарського та давньоукраїнського походження.

Першу групу *давньоукраїнських христів-релікваріїв* репрезентують енколпії декількох типів. Так, до рельєфно-чорненого типу належать три хрести-релікварії. Вони поєднують два види зображень: рельєфні, відлиті у формі, та пласкі, виконані заглибленими лініями та інкрустовані черню, сріблом, оловом. Інколи такі енколпії ще називають рельєфно-графічними (Жарнов, 1997, с. 101).

Енколпій цього типу (варіант – Розп'яття із пристоячими, святий Георгій – хрест і чотири медальйони зі святими) трапився у північно-східній частині городища. Він повністю зберігся, проте відсутня ворварка (очілля) (рис. 1, 5). Енколпій має розміри 9,5х6,5х1,1 см. На лицевій стулці в центрі розміщене рельєфне зображення Розп'яття, обабіч у медальйонах – чернені контури постатей пристоячих Богоматері та св. Йоана Богослова. У горішньому медальйоні, очевидно, – зображення св. Георгія. На бічному рамені хреста під лівою рукою Розп'ятого – напис: «*NIKO*». На зворотній стулці енколпії в центрі зображено 8-кінцевий хрест із «саявом» і погрудні зображення святих (євангелістів?) у чотирьох медальйонах. Такі енколпії на землях Русі-України досить рідкісні й датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. (Корзухина, Пескова, 2003, с. 110–111).

Інший енколпій, виявлений у південній частині городища, має невеликі розміри 6х3,5х0,7 см (рис. 1, 12), дещо пошкоджений під час пожежі. Збереглися обидві стулки зі шарнірними з'єднаннями, ворварка відсутня. На лицевому боці – схематичне зображення Розп'яття, на трьох кінцях вміщені медальйони із затертими зображеннями, на звороті – постать Богоматері з розкритими долонями перед грудьми. Сліди чорніння практично відсутні.

Аналогічні за формою та близькі за розмірами енколпії з Чернівеччини походять ще також із Ленківців, Василева та двох нелокалізованих місцин у межириччі Верхнього Пруту й Середнього Дністра (Пивоваров, 2006b, с. 192). Такі енколпії часто трапляються на давньоукраїнських землях, їхні знахідки відомі в Києві, Крутилові, Звенигороді та багатьох інших пунктах (Пекарська, Пуцко, 1989, с. 88, рис. 3; Ягодинська, 1983, с. 70; Терський, В., Терський, С., 1998, с. 365). На думку дослідників, енколпії цього зразка належать до зразків київської металопластики. Їх датують у широкіх часових межах другої чверті XII – початку XIII ст. (Пекарська, Пуцко, 1989, с. 88; Корзухина, Пескова, 2003, с. 117–118).

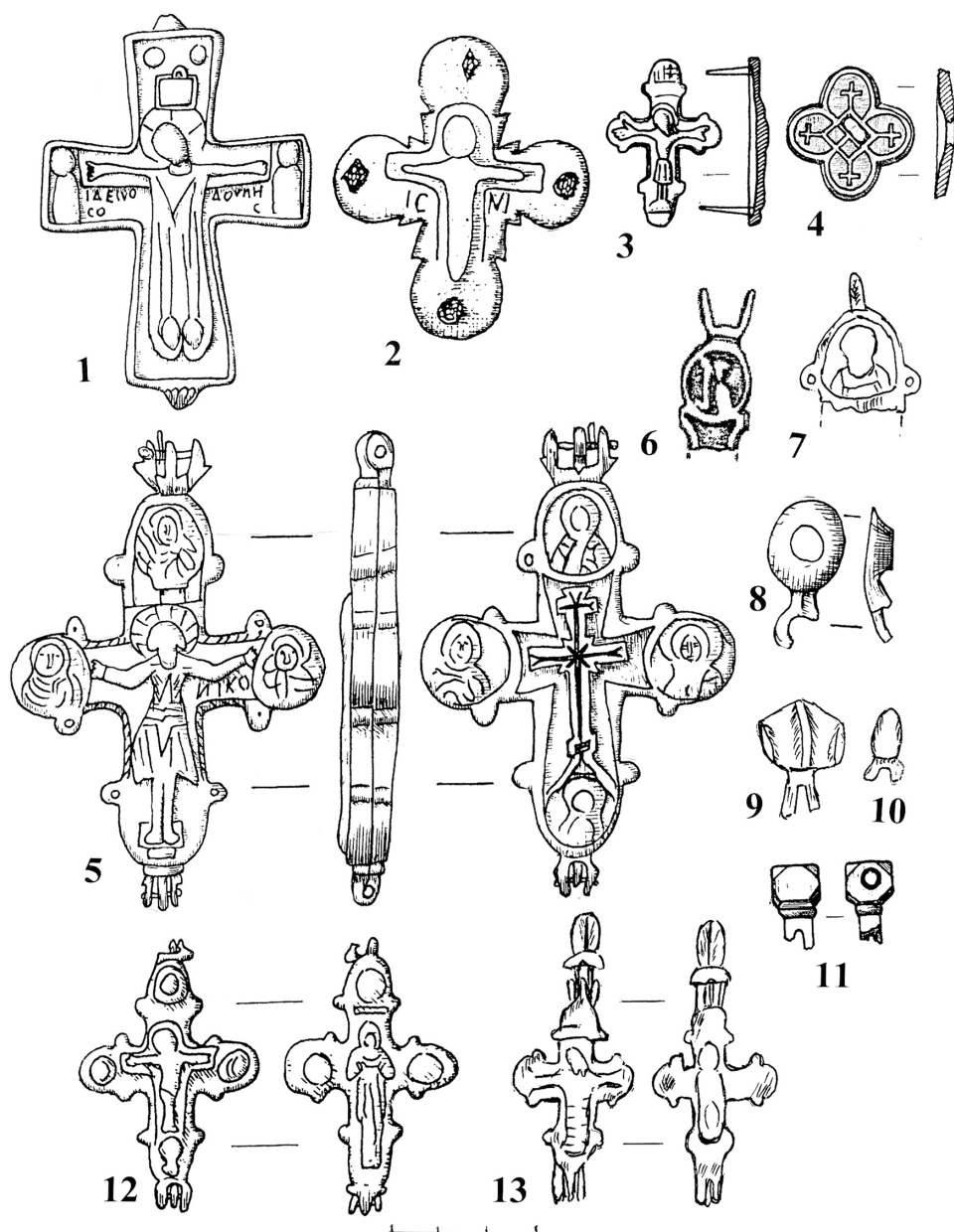


Рис. 1. «Сирійські» енкалпіони (1–2), книжкові накладки (3–4), енкалпіони рельєфно-черненого типу (5, 12–13), фрагменти стулок енкалпіонів (6–7), елементи кріплення (8–11)

Третій енколпійон цього типу відрізняється від попередніх меншими розмірами (4,5х2,3х0,72 см, з ворваркою – 5,7х2,3 см) (рис. 1, 13) й належить до варіанту релікваріїв: Розп'яття – Богоматір з долонями, розкритими перед грудьми (із заокругленими кінцями, мініатюрний) (Корзухина, Пескова, 2003, с. 132, табл. 76). Він зберігся повністю, але поверхня значно потерта від тривалого використання. Особливо затерта стулка із рельєфом Богородиці. Подібні хресті-релікварії датують XII ст., вони є частими знахідками на давньоукраїнських землях та сусідніх із ними територіях (Корзухина, Пескова, 2003, с. 133–138).

До зовсім іншого типу належать 2 цілих (рис. 2, 1–2) та фрагменти ще, як мінімум, 3 екземплярів (рис. 2, 3–6) практично однакових енколпійонів із городища. Це хресті-релікварії із дрібними щільно скомпонованими рельєфними зображеннями, які належать до типу Богоматір із долонями перед грудьми, св. Козьмою, Дем'яном, Петром та Василем на лицевій стулці та Розп'яттям, пристоячими Богоматір'ю й св. Йоаном Богословом, святителями Миколаєм та Григорієм – на зворотній. Хресті мають заокруглені рамена і дзеркальні написи (Корзухина, Пескова, 2003, с. 193–196).

Цілі екземпляри енколпійонів були знайдені в різних частинах городища (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 28–29, рис. 5, 1). Усі вони загалом однакових розмірів. Наприклад, останній із знайдених має розміри 8,3х5,8х1,1 см, очілля у хреста відсутнє (рис. 2, 2). Він виготовлений із бронзи й складається із двох стулок. На лицевій стулці зображене Розп'яття, а на зворотній – Богоматір-Ассунта (із грецької – взята на небо). Хрест має заокруглені кінці з медальйонами із зображеннями святих.

На лицевій стороні фігура Христа подана майже прямою, голова схилена праворуч, руки в ліктях і ноги в колінах ледь зігнуті. Над німбом вміщено дзеркальну хризму-монограму «ХС ІС». Обабіч постаті розміщені написи теж у дзеркальному виконанні: «ХРЕСТ НАМ ПОХВАЛА» чи «ХРЕСТ НАМ УТІХА». У чотирьох медальйонах вміщені погруддя Богоматері та св. Йоана Богослова на горизонтальному рамені й св. Миколая та Григорія – на вертикальному.

На зворотній стороні – постать Богоматері з розкритими перед грудьми долонями. Навколо її зображення подано дзеркальний напис зі зверненням «СВЯТА БОГОРОДИЦЯ, ПОМАГАЙ!». У чотирьох медальйонах відтворено постаті св. Козьми, Дем'яна, Петра та Василя Великого. Усі зображення в медальйонах супроводжують написи церковно-слов'янською мовою з іменами святих.

Ще декілька фрагментованих частин від 3 аналогічних хрестів знайдено в різних частинах городища (Пивоваров, 2001b, с. 76, рис. 12, 6; Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 33, рис. 7, 3). Усі вони мають сліди вогню, їхня поверхня обгоріла й оплавлена. Також на пам'ятці виявлені уламки очілля подібних хрестів-релікваріїв (Пивоваров, 2006b, с. 186, рис. 40, 5) (рис. 1, 8–9).

Зазначений тип хрестів-енколпійонів був поширений на давньоукраїнських землях та сусідніх територіях (Spinei, 1994, p. 451, fig. 17; Teodor, 1991, p. 147, fig. 28–29). Усього їх знайдено на території Русі-України та за її межами понад 260 екземплярів (Корзухина, Пескова, 2003, с. 195–209).

Появу енколпійонів вказаного типу звично датують першою половиною XIII ст., а місцем виготовлення вважають Київ (Каргер, 1958, табл. XLV, XLVI, XLVI). Зворотній напис на більшості енколпійонів, очевидно, був сакрального змісту і мав посилити оберегову функцію хреста (Рыбаков, 1964, с. 39). Існує й інший погляд, згідно з яким дзеркальні написи не мали окремого магічного значення,

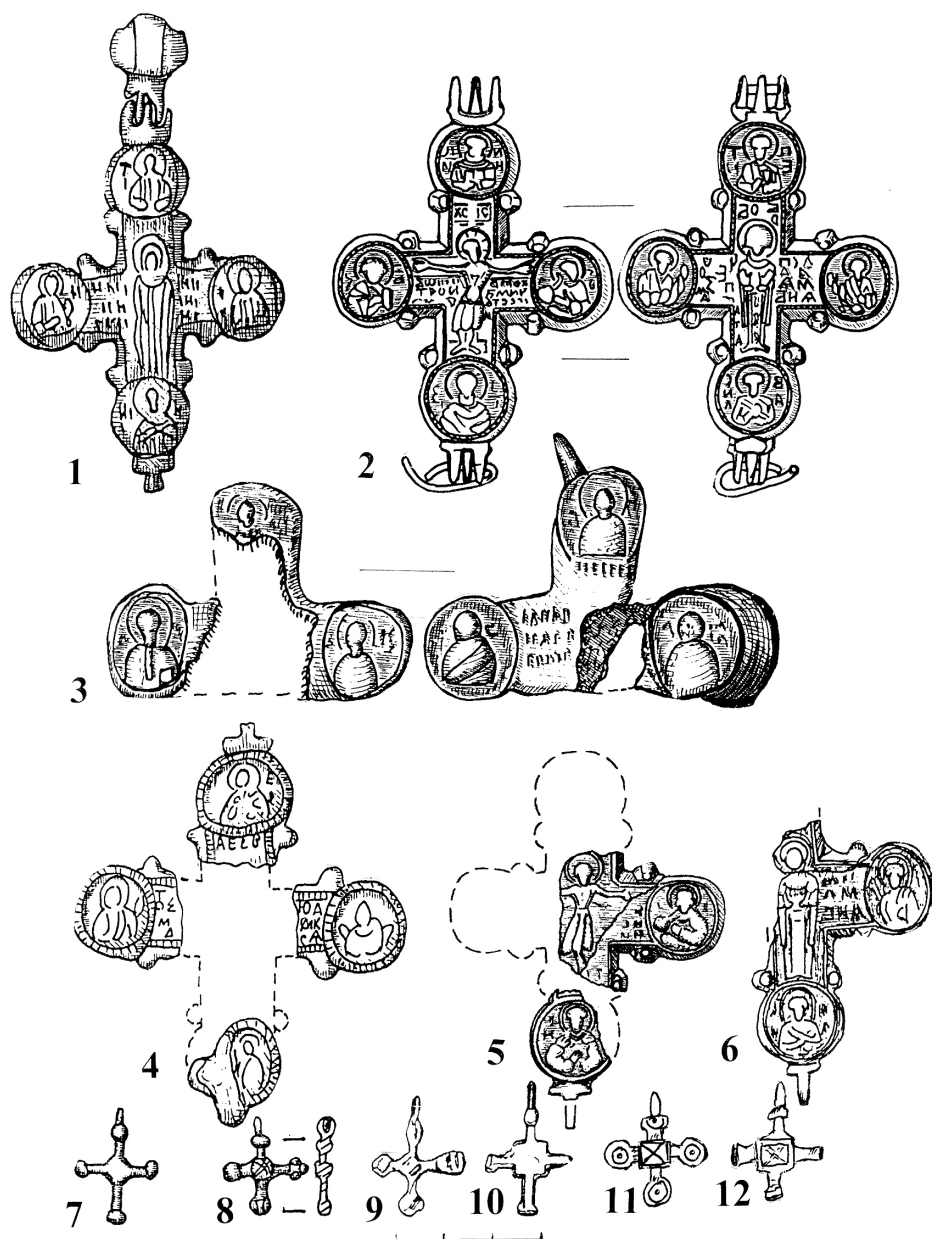


Рис. 2. Хрести-релікварії із дзеркальними написами (1–6), металеві хрести-тільки (7–12)

а є цілком звичайним явищем у відливанні у формах (Корзухина, Пескова, 2003, с. 24).

На городищі трапилися ще два фрагменти енколпіїв-релікваріїв інших типів. Від них збереглися невеликі уламки горішніх рамен із медальйонами. Один із них (рис. 1, 7), очевидно, належав до релікварію із високим рельєфом – Розп'яття й трьома святими у медальйонах – Богоматір Одигітрія і трое святих у медальйонах (Корзухина, Пескова, 2003, с. 60–61, табл. 18–23), який датовано XII ст. Інший (рис. 1, 6) – походить від енколпіону типу Розп'яття з пристоячими й архангелами – архангел Михаїл і чотири медальйони зі святими, який датовано XIII–XIV ст. (Корзухина, Пескова, 2003, с. 218–220).

Складовою кожного енколпіону були елементи кріплення (петлі, очілля, шарнірні з'єднання). Декілька таких деталей (рис. 1, 10–11) знайдено в різних частинах городища, на окремих із них присутні сліди дії високої температури (Пивоваров, Льків, Калініченко, 2015, с. 25, іл. 1, 4; Пивоваров, 2006b, с. 186, рис. 40, 5).

Другу групу енколпіїв (стулки повторного використання) репрезентують екземплярами візантійських «сирійських» хрестів-релікваріїв із литими рельєфними зображеннями.

Один із них належить до типу найпопулярніших у східнохристиянському світі виробів дрібної металевої пластики. Від нього збереглася лицева стулка (рис. 1, 1). Це – хрест-релікварій із прямими, злегка розширеними кінцями із низькорельєфним зображенням розп'ятого Христа в колобії, розмірами 8х5,6х0,8 см і грецькими написами на бічних раменах. На зворотній стулці мало бути зображення Богоматері Оранти та чотирьох євангелістів. Такі енколпії трапляються переважно в Східному Середземномор'ї, дунайських провінціях Візантійської імперії, на Балканах і в Херсонесі. На території Русі-України вони – досить рідкісні знахідки й досі зафіксовані лише в шести пунктах (Корзухина, Пескова, 2003, с. 45).

Інший енколпій (рис. 1, 2) із городища має закруглені розширені кінці. Центральна частина його рамен виконана у вигляді латинського хреста (Пивоваров, 2006b, с. 87). Розміри хреста – 6х5,3х0,7 см, у нього відсутні виступи для кріплення стулок. На всіх кінцях рамен пробиті отвори для кріплення, у трьох із них збереглися мідні й залізні цвяхи завдовжки 1–1,2 см. У центрі енколпіона – схематичне низькорельєфне зображення Розп'яття із пристоячими у бічних медальйонах. Фігура Христа додатково обведена рамкою, а на бічних раменах обабіч від Розп'яття нанесені букви «IC NI». Поверхня хреста значно потерта, що засвідчує тривалість його використання. На давньоукраїнських землях відомі подібні знахідки із с. Набутів у Середньому Подніпров'ї та Херсонесу (Корзухина, Пескова, 2003, с. 44, 46). Водночас аналогічні вироби часто трапляються на території Подунав'я, Балкан і Греції. Загалом, їх прийнято відносити до продукції майстерень Константинополя (Корзухина, Пескова, 2003, с. 44–45).

Знахідки стулок енколпіїв X–XI ст. на городищі першої половини XIII ст. потребують пояснення. Можна припустити, що вони, як і артефакти попередніх епох, т. зв. громові стріли, потрапили до місцевих мешканців після відвідин певних територій (Пивоваров, Калініченко, 2022, с. 404–412). Ці реліквії могли бути принесені зі Святої землі, Святого граду Єрусалим, прочанських центрів у Середземномор'ї тощо. Водночас вірогіднішим видається припущення, що стулки візантійських енколпіїв прикрашали палітурки богослужбових книг.

Тим більше, що на городищі знайдено ще два предмети, які використовувалися як книжкові накладки.

Одна зі знахідок спеціально була виготовлена для цієї мети. Це – хрест-накладка із Розп'яттям на лицевій стороні та двома загостреними стержнями на звороті (рис. 1, 3). Він відлитою із бронзи й досить непогано зберігся. Його розміри становлять 3,5х2,4х0,2–0,3 см, довжина стержнів – 1,2–1,4 см. Цей предмет християнської символіки є рідкісною знахідкою для регіону та й для давньоукраїнських старожитностей. Докладної аналогії йому відшукати не вдалося. Найвірогідніше, він, як і охарактеризовані візантійські енкалпіони, був прикріплений до лицевої палітурки Євангелія, адже в багатьох випадках на лицевих обкладинках цієї богослужбової книги розміщувалося Розп'яття.

Датувати цей хрест-накладку з Розп'яттям складно. За іконографічними зображеннями розп'ятого Христа на зразках металоластики він близький до виробів першої половини XIII ст. (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 32, іл. 1, 2).

Інша накладка виготовлена у формі хреста зі заокругленими кінцями, її розміри – 2,7х2,7х0,3 см (рис. 1, 4). У центрі зображений ромб, всередині якого розміщено косий хрест. У раменах – невеликі хрести, які торкаються кутів ромбу. Поверхня накладки прикрашена жовтою і зеленою емаллю. У центрі виробу пробитий наскрізний отвір, що вказує на його повторне використання.

Хрестоподібна накладка з городища близька за розмірами та конфігурацією до квадрифолійних бляшок із дорогоцінних металів, які були складовими давньоукраїнських рясен та нашивок на одяг (Макарова, 1975, с. 42–44, табл. 9–10; Корзухина, 1954, табл. LII). На відміну від них, вона виготовлена із бронзи, має більшу товщину й у неї відсутній квадрат у середхресті. Очевидно, як і енкалпіони, вона має візантійське походження й була використана як накладка на долішню палітурку.

Варто відзначити, що практично в тих самих місцях (відвалах, недокопаних кліях, перевідкладених культурних нашаруваннях), де були виявлені палички візантійських енкалпіонів й описані накладки, трапилися також численні конструктивні елементи книжкових палітурок. Зокрема, на городищі знайдено 6 книжкових застібок, 5 спеціальних стержнів (шпеньків), 6 металевих накладок-кутників, срібна оправа (каста) з каменем усередині та 7 бронзових цвяшків із широкими голівками для прикрашення палітурок (Пивоваров, 2006b, с. 211–212, рис. 45; Пивоваров, Грига, Кузик, Калініченко, 2022, с. 92–93). Усі ці знахідки свідчать про користування мешканцями замку декількома богословськими книгами (Євангеліями-тетр, Євангелія-апракос (?)), які, вірогідно, були переписані грецькою та церковнослов'янською мовами.

Другу групу христів репрезентують малі *нагрудні хрести*, які носили під одягом. Усього за роки досліджень знайдено 6 металевих (один срібний, інші бронзові) та 2 кам'яні такі хрестики (Возний, 1998, с. 114–115; Пивоваров, 2006b, с. 196–199). Металеві мають невеликі розміри – 3–2,5х2–1,5х0,2–0,3 см (рис. 2, 7–12). Усі віднайдені хрестики прикрашені потовщеннями на кінцях рамен і квадратним чи ромбовидним середхрестям, переважно із косим хрестом усередині.

Такого типу срібні й бронзові нагрудні хрести виявлені на багатьох давньоукраїнських пам'ятках регіону та серед старожитностей Русі-України й датовані першою половиною XIII ст. (Пивоваров, 2006b, с. 196–198; Ивакин, Степаненко, 1985, с. 93; Ягодінська, 1983, с. 69, рис. 2; Седова, 1981, с. 51).

Кам'яні нагрудні хрести з городища репрезентують два екземпляри, що різняться розмірами й матеріалом, з якого виготовлені. Найбільший із них має розміри 4,7х4,0х0,4–0,6 см (рис. 2, 14). Він нерівнораменний, вирізаний зі щільного сланцю темно-сірого кольору з коричнюватим відтінком. На горішньому рамені зроблено поздовжній отвір для підвішування. Подібними до нього за формою є нагрудні хрести з нелокалізованих знахідок на території Буковини (Пивоваров, 2006b, с. 199) та багатьох пам'яток Русі-України (Пастернак, 1998, с. 233; Прищепа, Нікольченко, 1996, с. 227; Ягодинська, 1983, с. 68–70; Гуревич, 1981, с. 114; Пескова, 1988, с. 22; Якубовський, 1975, с. 100; Зверуго, 1975, с. 73). Інший хрестик зі сірого сланцю (Возний, 1998, с. 115) значно менших розмірів – 1,6х1,6 см (рис. 2, 12). Відсутність отвору на ньому може свідчити, що його носили у якійсь оправі, шкіряній чи металевій.

Фрагмент подібної металевої оправы для рамена кам'яного хрестика, але від примірника більших розмірів віднайдено в північно-східній частині городища. Вона виготовлена зі срібла й із п'яти сторін має підпрямокутні грані-площини, з'єднані між собою так, що утворюється своєрідне містке пуделко, відкрите з одного боку (рис. 2, 13). На бічних сторонах оправы є декор у вигляді подвійних ліній із філіграні, між якими розміщені трикутники і ромби зі зерні. Розміри оправы – 9х8х8х1 мм, вага – 0,7 г (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 26–27). Ця оправа прикрашала одне із рамен кам'яного хрестика. На екземплярах подібних хрестів (у російській літературі їх називають «корсунчиками»), які збереглися до нашого часу, оправами прикрашені всі рамена хреста або тільки горішнє із кільцем (спеціальним кріпленням) для підвішування (Якубовський, 2001, с. 56, рис. 29, 1). Відсутність кріплення на фрагменті оправы з городища свідчить про його розміщення при іншій частині, тобто хрестик мав оправу на всіх раменах.

Зазвичай хрестики в такій оправі виготовляли з каменів, що їх привозили прочани зі святих місць, найчастіше із мармуру й крокоїту, добутого у Середземномор'ї. Подібні знахідки досить часто трапляються серед старожитностей Русі-України, зокрема знайдені в Києві, на городищі поблизу Шепетівки (Мусин, 1999, с. 92–110) та багатьох пам'ятках XII–XIII ст., де здійснювалися несанкціоновані пошуки (Кайль, Нечитайло, 2006, с. 16–19).

Дрібну християнську металопластику з городища також репрезентують **бронзова іконка та бічні ступки від двох іконок-триптихів**.

Перша з них відлита у двобічній формі разом із вушком (Возний, 1998, с. 113). Вона має рельєфне зображення тільки з одного боку (рис. 3, 1). Розміри іконки становлять 4,6х4,5х0,3 см. Уздовж периметру вона облямована подвійною рамкою завширшки 0,4 см і заввишки 0,2 см. На іконці у техніці високого рельєфу зображено Богородицю з Емануїлом на лівій руці, права зігнута в лікті з простертою до Нього долонею. Навколо її голови – німб, переданий трьома лініями. Христос зображений у фас, у лівій руці тримає сувій, а правою благословляє піднятими двома пальцями. Навколо Його голови – німб, поділений подвійними лініями на три сектори, які утворюють хрест. Над постаттю Ісуса титла «ІС».

Іконографічний аналіз зображень показує, що на іконці відтворена Богородиця Одігітрія (з грецької – Путевідниця «на шляхах до Христа»). Це – один із найпопулярніших іконографічних образів у візантійському палеологівському, пізніше – давньоукраїнському, мистецтві.

Бронзові іконки такого зразка порівняно рідко трапляються серед давньоукраїнських старожитностей. Докладної аналогії чорнівській знахідці не

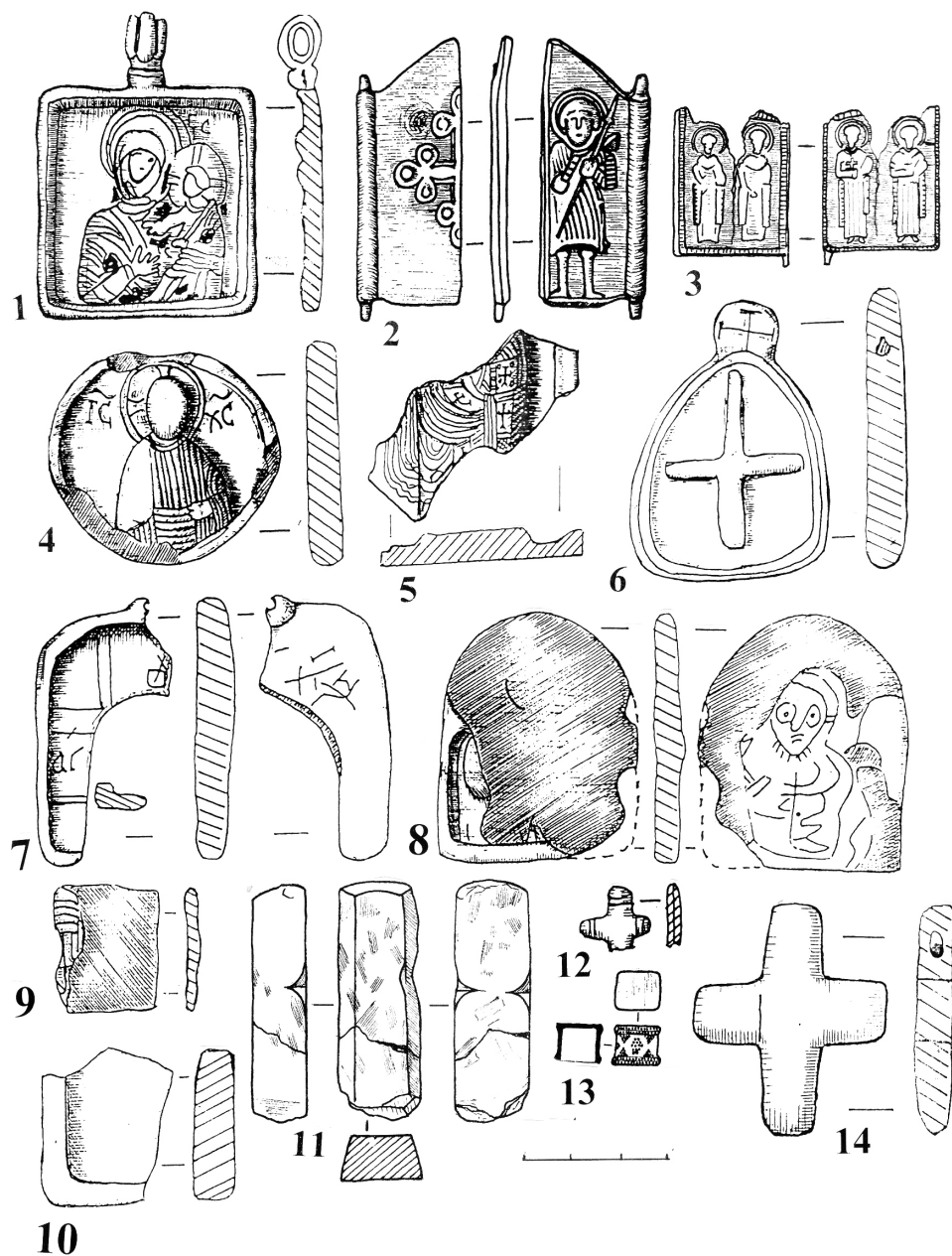


Рис. 3. Бронзова іконка (1), стулки від іконок-складнів (2–3), кам'яні іконки (4–10), виріб із крокеїту (11), кам'яні хрести-тільники (12, 14), оправа «корсунчика» (13)

розшукано; близька до неї за сюжетом та формою іконка з м. Родень, яку датують кінцем XII – початком XIII ст. (Мезенцева, 1968, с. 160, табл. IX), та два примірники (один із Черкащини) із несанкціонованих пошуків (Нечитайло, 2000, с. 88, № 587–588). Місце виготовлення таких іконок не встановлене, можливо, вони імпортовані зі східнохристиянського світу.

Стулки від металевих іконок-триптихів виявлені в різних частинах пам'ятки. Одна із них – ліва ступка трапецієподібної форми з двостороннім рельєфним зображенням (рис. 3, 2). На внутрішній стороні вміщено стоячу фігуру святого воїна зі списом у лівій руці, на зовнішній – половинку рівнораменного хреста із закінченням ramen у вигляді трилисника. Розміри ступки – 4,3–5,5х2,2х0,3–0,4 см.

Варто відзначити, що подібні знахідки є раритетними для території Русі-України. Аналогії їй відомі із матеріалів несанкціонованих пошуків із Житомирської й Волинської обл. (Нечитайло, 2000, с. 88, № 587–588). На центральному образі цих триптихів посередині вміщено Розп'яття, над яким згори – зображення сонця і місяця, праворуч – постать Богоматері, ліворуч – св. Йоана Богослова. На бічних ступках – озброєні воїни з підписами: праворуч – «ГЕОРЬГИ», ліворуч – «ДМИТРИ». На звороті іконки зображений триконечний хрест, прикрашений хвилястим орнаментом (Нечитайло, 2000, с. 87, № 585). Час побутування триптиху, найвірогідніше, – перша половина XIII ст.

Отже, на ступці з Чорнівського городища може бути зображений св. Дмитрій Солунський, але за іконографічними особливостями й деталями військових обладунків постать воїна ближча до св. Федора Тірона (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 29–31).

Такого зразка триптихи в пізніші періоди слугували похідними іконами й широко побутували серед православних військових під час бойових дій на віддалених територіях. Очевидно, така традиція зародилася ще в першій половині XIII ст.

Другий фрагмент іконки-триптиху, але менших розмірів, трапився поблизу решток кам'яного фундаменту дерев'яної церкви XIV – початку XV ст. Це також бокова бронзова ступка (права), трапецієвидної форми (горішній край пошкоджений), із рельєфними зображеннями постатей святих на обох сторонах (рис. 3, 3). На площинах ступки вміщено попарні зображення стоячих чоловічих постатей із німбами навколо голів. З одного боку в руках святих чітко простежуються обриси хрестів. Розміри ступки – 3х2,4х0,2 см.

Інтерпретація зображень на ступці ускладнена відсутністю аналогій. На мою думку, на лицевій стороні зображені постаті св. Бориса і Гліба, які тримають у руках хрести. Саме так у християнській іконографії позначали мучеників. На зворотній стороні, ймовірно, зображені постаті св. Петра і Павла. Ступку можна датувати другою половиною XIII–XV ст. (Пивоваров, Калініченко, Ільків, 2015, с. 30–31).

Кам'яні іконки – окрема категорія християнських культових предметів із території городища. Ці приклади тогочасної гліптики не були масовою продукцією, а індивідуальними виробами висококваліфікованих майстрів. Серед них практично невідомо двох абсолютно однакових екземплярів, навіть поміж виробів одного фахівця чи однієї мистецької майстерні (Николаева, 1983, с. 5). Тому носити їх могли дозволити собі тільки представники багатих прошарків давньоукраїнського суспільства.

На городищі в різні часи віднайдено 2 цілі та 5 фрагментованих кам'яних іконок (Возний, 1993, с. 137–138; Возний, 1998, с. 112–113; Пивоваров, 2000, с. 223, рис. 2; Пивоваров, 2001b, с. 80–86; Пивоваров, 2006a, с. 224–231), виготовлених з аргіліту та стеатиту. Всі вони детально описані й увійшли до каталогу подібних знахідок з України (Архипова, 2021, с. 103–105, 126–127).

До відносно цілих екземплярів належить іконка округлої форми з каменю світло-коричневого кольору аргіліту (Єлизавета Архипова подає помилково – стеатит (?)) (Архипова, 2021, с. 126), із вузькою рамкою по краю. Її діаметр становить 4,3х4,7 см, товщина – 0,5–0,6 см (рис. 3, 4). На всю висоту іконки знаходиться рельєфне погрудне зображення Ісуса Христа у фас. Рельєф обличчя збито, голова яйцевидної форми, волосся закручене спіраллю біля шиї. Вузькі плечі опущені, руки зігнуті в ліктях, ліва частково прикрита гіматієм, рельєф руки, що благословляє, збитий. Складки одягу і широкий пояс зображено численними паралельними рельєфними лініями. Навколо голови Христа – німб, розділений подвійними лініями на 3 сектори, що утворюють 3 рамена хреста. З обох боків від постаті Ісуса вміщені під титлами букви «ІС ХС» (Пивоваров, 2006a, с. 226–227; Архипова, 2021, с. 126–127).

Іконографічний аналіз зображення переконує, що на іконці відтворено образ Ісуса Христа Пантократора (з грецької – Вседержителя), який зображує Бога у вигляді Небесного Царя і Судді. Водночас існує думка, що на іконці зображений Ісус Христос у підлітковому віці – Спас Еммануїл (Архипова, 2021, с. 127). На жаль, втрачені деталі іконки не дають змоги докладніше встановити відтворений іконографічний тип Христа.

Інший цілий екземпляр іконки виготовлений зі стеатиту чорного кольору й зберігся повністю. Іконка рельєфна і, як і перша, одностороння. За формою вона напівовальна, з округленою долішньою частиною і дугоподібним звуженим верхом. Її розміри – 5,9х4х0,6–0,7 см (рис. 3, 6). У центрі виробу розташоване рельєфне зображення нерівнораменного хреста розмірами 3,5х2,7 см. На округлому вушку (1,1х1,2 см), яке має поздовжній отвір, також вміщено зображення хреста. Зворотний бік іконки полірований і не має жодних зображень, але на ньому простежуються рештки двох ліній (Пивоваров, 2006a, с. 225–226). Вважалося, що іконку виготовив місцевий майстер як наслідування візантійських взірців. Але нещодавно знайдено аналогічний виріб на кладовищі пізньовізантійського часу у Фесалоніках й у такий спосіб встановлено візантійське походження іконки (Архипова, 2021, с. 104).

Наступна іконка з пам'ятки також виготовлена зі стеатиту жовтуватого-коричневого кольору й збереглася у невеликому фрагменті розмірами 2,5х5х0,5 см (рис. 3, 5). Вона одностороння, із високорельєфним зображенням. Це фрагмент середньої частини прямокутного виробу з плоскою рамкою. У неглибокому ковчегу на значній віддалі від країв невисоким, заокругленим до тла рельєфом зображено святиителя на повний зріст анфас у фелоні з омофором поверх нього. Лівою, покритою рукою він притиснув до грудей замкнене Євангеліє, корінець оправи якого прикрашений здвоєними паралельними лініями, а на палітурці зображено хрест із роздвоєними кінцями рамен і кружечками між ними. Аналогічний хрест зображено також на довгому кінці омофору, що спускається з лівої руки святиителя. Частину хреста видно і на стрічці омофору праворуч, а хрест на правому плечі зображено у проекції, із вигнутою долішньою перекладаиною (Пивоваров, 2006a, с. 225; Архипова, 2021, с. 103–104).

За іконографією на іконці зображений святий, можливо, св. Миколай. Аналогічні приклади іконографії святого відомі за знахідками з Києва, Княжої Гори (м. Родень княжих часів), Ізяславу (Николаева, 1983, табл. 2, 2; 4, 6; 12, 6). Професійність різьблення, знання перспективи, деталізація зображення, порода каменю свідчать про роботу візантійського майстра XII – першої половини XIII ст. (Пивоваров, 2006b, с. 202).

Ще одна стеатитова іконка з городища також фрагментована. Від неї збереглася лише одна половина, розмірами 5,1х2,7–0,9х0,6 см (рис. 3, 7). Вона мала прямокутну форму із заокругленими кутами й пологим арковим завершенням. У центрі оправа має наскрізний виріз аркової форми із рівними вертикальними краями. Посередині згори над аркою вміщено літеру Х, ліворуч між горішніми й долішніми горизонтальними лініями – літери «АГ» («АГОС»). На зворотному боці над схилом арки – кілька літер, серед яких вдалося розпізнати «X I N I» (Архипова, 2021, с. 104).

Аналогії такої іконці чи оправі мені не відомі. Близькими до неї за манерою виконання є вироби, виявлені у візантійському Херсонесі (Николаева, 1983, табл. 7). Написання букв на іконці відповідає написам першої половини XIII ст. на давньоукраїнських старожитностях (Рыбаков, 1964, табл. IX–X).

Остання аналізована іконка виготовлена з аргіліту, двостороння, із прямими долішніми кутами та дугоподібно заокругленим верхом. Її розміри становлять 5,2х4,2х0,4–0,5 см (рис. 3, 8). На лицевому боці – рельєфне зображення, від якого збереглися лише декілька рельєфних смуг, що передавали одяг святого, і буква «Н». Під час просіювання відвалів трапився ще один фрагмент аргілітової іконки, який є частиною цього екземпляра, що відшарувався (рис. 3, 9). На зворотному боці виробу прокреслено схематичне зображення бородатої постаті до пояса, з німбом, поділеним на сектори. Очевидно, це – зображення Христа. Його руки притиснуті до грудей, але що в них – визначити не вдається (Пивоваров, 2006а, с. 227). Одяг та руки передані досить умовно і, можливо, імітують зображення лицевого боку. Невміле різьблення і примітивізм відтворення, що нагадує «курячого бога», вказують на місцевого недосвідченого різьбляра. Більшість іконок такої форми мала зображення св. Миколая.

Від інших кам'яних іконок із пам'ятки збереглися лише невеличкі уламки без зображень і написів (рис. 3, 10), які не дають змоги їх атрибутувати.

Стеатитові та аргілітові іконки з Чорнівського городища надійно датуються за археологічними матеріалами першою половиною XIII ст. Три стеатитові іконки належать до виробництва візантійських майстрів. Інші – могли виготовляти на землях Галицько-Волинського князівства місцеві майстри.

Кам'яні іконки в давньоукраїнському суспільстві були предметами особистого благочестя. Вони призначалися для ношення на грудях на коштовних ланцюгах, у складі намиста чи «на вороті». Тому такі іконки мають оправу з вушком або ж просвердлені отвори для шнура. За відсутності оправу чи отворів, іконки носили у спеціальних футлярах або мішечках (Порфиридов, 1976, с. 207). Археологічні матеріали засвідчують, що кам'яні іконки носили і чоловіки, і жінки.

Виріб із крокеїту став ще однією сакральною християнською знахідкою з городища, яка засвідчила релігійні зв'язки жителів замку із середземноморським регіоном. Виявлений виріб є шматком мінералу зеленого відтінку зі світлими вкрапленнями чіткої підпрямокутної форми й трапецієвидного в перетині. Його поверхня ретельно заполірована, проте місцями на ній

простежуються сліди дії вогню. По периметру каменю помітні три поліровані заглибини-канавки, можливо для кріплення як підвіски (рис. 3, 11). Розміри знахідки – 4,9х1,3–1,7х1,1 см (Пивоваров, Ільків, Калініченко, 2015, с. 26). Аналогії цьому сакральному предмету відомі за знахідками в Новгороді, Старій Рязані, Києві, городищі в м. Шепетівка (давній Ізяслав) й датуються XII – першою половиною XIII ст. На думку дослідників, подібного гатунку речі є «церковним імпортом», що потрапив на територію Русі-України зі Середземномор'я із прощанами до святих місць. Фрагментарність знахідки не дає змоги докладніше її атрибутувати, але за морфологічними ознаками вона нагадує популярну на той час копію Гробу Господнього. Не виняток, що знахідка є фрагментом церковного предмета – крокейтового хреста, який міг розміщувався у вівтарі храму.

Під час дослідження Чорнівського городища знайдено також значну кількість сакральної дрібної металопластики, яка формує окрему групу предметів особистого благочестя. До них належить кругла накладка із хрестом, іконка-медальйон із зображенням святого воїна-тріумфатора, ажурна прорізна підвіска із 12-кінцевим хрестом, мініатюрна іконка-підвіска, 2 візантійські перфоровані монети, 9 лунниць та фібула.

Кругла лита накладка, орнаментована чотириконечним емалевим хрестом із виїмками, трапилася у північно-західній частині городища. На її поверхні помітні сліди вогню, емаль втратила первісний колір, можливо, була жовтою і зеленою. Знахідка є бронзовим гудзикоподібним виробом із випуклою поверхнею (рис. 4, 5). На зворотній увігнутій стороні розташована прямокутна пластинка з отворами, прилаштована перпендикулярно до площини виробу як елемент кріплення. Діаметр накладки сягає 2,3 см, висота – 1 см, товщина – 0,2 см. На лицевій випуклій стороні нанесено 8 радіальних ліній, які розходяться від центру й ділять поверхню на стільки ж підтрикутних секторів. Чотири центральні сектори, заповнені емаллю одного кольору, утворюють рівнораменний хрест із розширеними кінцями, т. зв. лапчастий хрест. Між раменами хреста в чотирьох інших секторах розташовані лілієподібні (декоративний елемент у вигляді квітки лілії) рельєфні фігури.

Подібні круглі накладки – досить рідкісні знахідки серед старожитностей Русі-України. Вони інколи трапляються на пам'ятках Подніпров'я, відомі в матеріалах західноукраїнських Галича, Звенигорода, Львова та на землях середньовічної Польщі (Седова, 1981, с. 159, рис. 80, 21). До XII – першої половини XIII ст. належить подібна накладка, випадково знайдена на терені літописного Василева (Михайлина, Пивоваров, Ільків, 2014, с. 154, рис. 3, 4).

Досить багато таких круглих накладок виявлено під час несанкціонованих пошуків на території Київщини, Волині та Житомирщини. У каталогах їх називають «нашивні емалеві прикраси з хрестами» (Нечитайло, 2000, с. 86, № 3565–567), «накладки з хрестами» тощо (Кайль, Нечитайло, 2006, с. 102–105). Стосовно призначення такого зразка круглих накладок існують різні думки. Їх інколи трактують «дробницями» та вважають гудзиками або прикрасами для одягу (Дробниця, 2003). За іншою версією вони призначалися для оздоблення церковних книг і були кутовими прикрасами палітурок богослужбових фоліантів. Ймовірно, що ці круглі накладки слугували специфічним оздобленням і ознакою літургійного одягу княжої доби на землях Русі-України.

Іконка-медальйон з образом святого вершника-тріумфатора була виявлена в південній частині городища. Стан знахідки задовільний, долішня сторона предмета пошкоджена вогнем, втрачена також частина вушка (Калініченко,

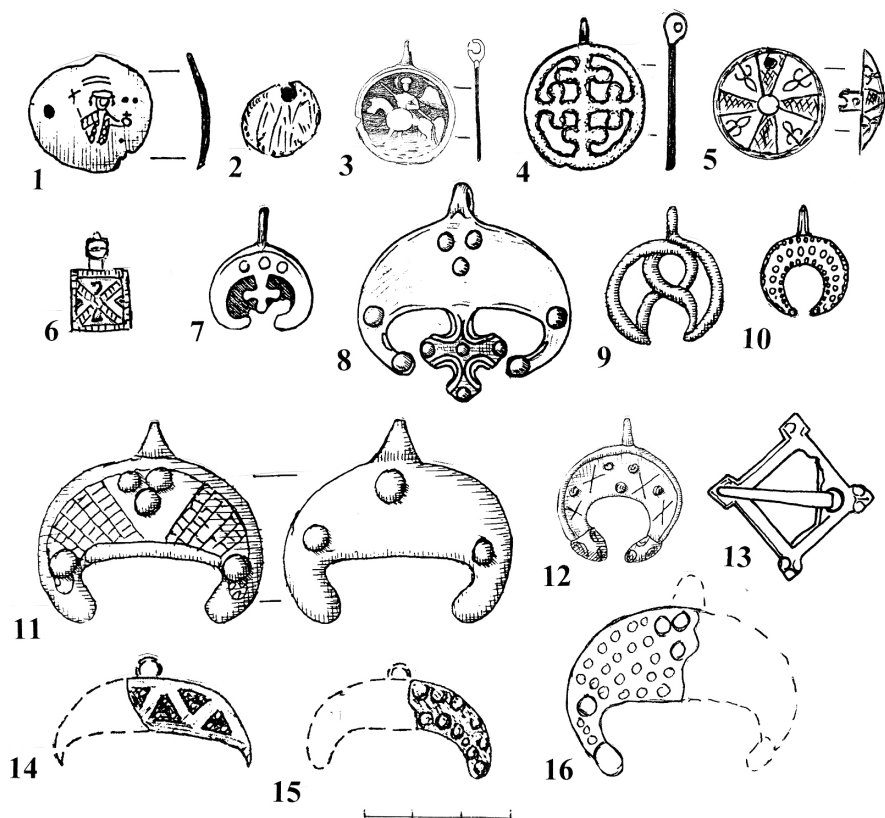


Рис. 4. Візантійські перфоровані монети (1–2), медальйон-іконка (3), підвіска із вписаним хрестом (4), накладка з хрестом (5), мініатюрна іконка (6), лунниці з хрестом (7–8), фібула (13), ширококорі і вузькорі лунниці (9–12, 14–16)

Пивоваров, Львів, 2019, с. 35–36). Іконка (медальйон) виготовлена з мідного сплаву, її діаметр – 1,9 см, висота з вушком – 2,4 см, товщина – приблизно 0,1–0,2 см (рис. 4, 3). На медальйоні зображений вершник у німбі, який їде ліворуч із піднятим вгору списом. За спиною вершника розвивається плащ (криловидної форми), до захисного озброєння кінного воїна належить також круглий щит, розміщений посередині фігури коня, ліворуч від постаті вершника.

На медальйоні-іконці святий вершник зображений як тріумфатор, його обличчя повернуте до глядача, спис піднятий догори, плащ розвивається за плечима (Соболев, 2017). Подібний образ воїна-тріумфатора часто присутній у зображеннях візантійських імператорів (василевсів). На землях Русі-України так увіковічували князів, які прославилися перемогами над ворогами (Сидоренко, 1994, с. 172–173).

Найчастіше в такому образі тріумфаторів зображали християнських святих воїнів – Георгія, Дмитрія Солунського, Федора Тірона, Федора Стратилата, Євстафія Плакинду, Сіссинія, київських святих мучеників Бориса й Гліба та багатьох інших. У їхніх образах знайшли відображення уявлення давньоукраїнського населення про ідеальну мужність, хоробрість, віру і

віротерпимість, жертвну любов до Батьківщини. Поширенню культів святих воїнів сприяли князівські династії та військова дружина, для яких вони були взірцями захисників, охоронців, родових патронів. Свідченням цього є численні зображення християнських святих на військових обладунках у давньоукраїнському мистецтві: фресках, барельєфах, іконах, різьбленні у дереві, кістці, металопластиці, книжковій мініатюрі тощо (Александрович, 1999, с. 26–127; Гнутава, 1993, с. 7–20).

Аналогій іконці-медальйону з Чорнівки досить багато. Подібні знахідки неодноразово траплялися серед старожитностей княжої доби Русі-України. Найбільша їх концентрація спостерігається на землях Галицько-Волинської держави. На території давньоукраїнської Буковини аналогічна іконка була віднайдена у літописному Василеві (Пивоваров, 2011, с. 392–396; Пивоваров, 2020, с. 129–135). Такого зразка знахідки виявлені також на багатьох давньоукраїнських пам'ятках (Пастернак, 1998, с. 234, рис. 3; Михайлова, 2003, с. 182, рис. 1; Терський, 2016, с. 65; Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 112; Кайль, Нечитайло, 2006, рис. 86). Трапляються вони й на північних територіях Русі-України (Кононович, 2013, с. 67, рис. 1). Усього на сьогодні відомо про понад 40 подібних знахідок, переважно із західноукраїнських земель. Варто відзначити, що майже всі відомі медальйони практично не відрізняються один від одного. Ймовірно, їх виготовляли на спеціальне замовлення.

На іконці з Чорнівського городища, як і на всіх інших, відсутні написи, що утруднює атрибуцію святого воїна. Вважається, що на медальйонах зображений св. Георгій (Юрій), особливо категоричні щодо цього російські дослідники, які всі подібні зображення пов'язують із ним та діяльністю князів Володимиро-Суздальської й Новгородської земель. На мою думку, на медальйоні зображений св. Федір, покровитель князя новгородського, торчеського і галицького Мстислава Мстиславича (Удатного) (до 1176–1228 рр.) (Пивоваров, 2011, с. 392–396).

Ажурна прорізна підвіска із 12-кінцевим хрестом належить до типу круглих хрестовключених (Пивоваров, 2006b, с. 207–208, 197, рис. 43, 3). Її діаметр сягає 2,5 см, висота із вушком – 3 см, товщина – 0,2–0,3 см (рис. 4, 4). Підвіска є колом (солярний символ) зі вписаним до нього багатораменим хрестом, що посилював оберегові функції. Підвіски цього типу добре відомі серед давньоукраїнських старожитностей. Вони знайдені на багатьох поселеннях, могильниках, культурних шарах давньоукраїнських міст і поселень міст та багатьох нелокалізованих місцях (Пастернак, 1998, с. 2321–232; Власова, 1962, с. 256; Русанова, Тимошук, 1993, с. 53; Ягодинська, 2010, с. 243–244; Пивоваров, 2020, с. 146; Седова, 1983, с. 42; Зверуго, 1975, с. 43; Кайль, Нечитайло, 2006, с. 81–82). Спостереження за розміщенням цих підвісок у поховальних комплексах показують, що вони найчастіше присутні у багатих похованнях. Відомі також їх знахідки і як «дар померлим» (Успенская, 1967, с. 107–108).

Прямокутна підвіска із косим хрестом і буквою «S» (зело) трапилася у східній частині городища. Вона виготовлена з міді чи білону (?) у техніці лиття у двосторонню кам'яну форму. Підвіска має розміри 1,9x1,1x0,15 см (рис. 4, 6). Усю центральну її частину займає косий (андріївський) хрест із подвійних смуг, поділений на квадрати. Над і під його середхрестям вміщені складові букви «S», але повернуті навпаки – згори ліворуч, а від долу – праворуч. Закінчення літери виконані у вигляді роздвоєних кінцівок. Із боків хрест орнаментований трикутниками.

Докладних відповідників підвісці віднайти не вдалося. Проте такої форми прямокутні сакралії присутні серед давньоукраїнських культових предметів. Зокрема, близькими за обрисами і розмірами до неї є бронзові іконки із зображенням Богоматері, знайдені у Крутилові й Капустинцях на Тернопільщині (Ягодинська, 2010, с. 68–69).

Змістовне навантаження підвіски визначається розміщенням на ній Андріївського хреста з нахиленими перекладами у вигляді букви «Х». Цей тип хреста трактувався одним зі символів твердості, непохитності й вірності в християнстві. Поєднання Андріївського хреста та літери «С» (зело) на підвісці викликає низку питань, на які поки немає однозначної відповіді. Жодних повних аналогій і трактування сакралії виявити не вдалося. Припускаю, що літера позначає слово «зельний», яке в давньоукраїнський час мало значення «кріпкий» і могло означати «кріпкий хрест», «кріпкий Христос».

Перфоровані візантійські монети, знайдені на городищі, виконували функцію християнських підвісок (Пивоваров, 1999, с. 154–159; Ільків, Калініченко, Пивоваров, 2015, с. 20–35). На території городища досі трапилося дві таких монети. Їх використання своєрідними іконками свідчить про ототожнення зображень на монетах із релігійними символами. На такий спосіб нумізматичні пам'ятки через пробивання у них отворів були перетворені на своєрідні предмети особистого благочестя. Зображення на монетах імператора з лабарумом, імператора й Ісуса Христа, імператора та святого імператора Костянтина (Constantinus), постаті ангела тощо сприймалися як християнські сюжети. Про важливість підвісок свідчило їх візантійське походження і близькість до основних святинь християнського світу. Не виняток, що на городище вони потрапили від прочан, які побували на території ромеїв.

Варто відзначити, що такі монети-«іконки» інколи віднаходили й на інших давньоукраїнських пам'ятках (Русанова, Тимошук, 1993, рис. 47; Ягодинська, 2010, с. 244–245; Кропоткин, 1962, с. 14, № 272; Мезенцева, 1968, с. 119; Довженок, Гончаров, Юра, 1966, с. 95).

Лунниці були досить популярними прикрасами давньоукраїнського жіночого костюму, в яких втілювався культ вшанування Місяця, відомий уже з періоду бронзового віку. Із прийняттям християнства вони стали прикрасами із синкретичним змістом. З одного боку, лунниці символізували нічне небесне світило й були, на думку дослідників, язичницьким символом шлюбу і красою, переважно дівчат (Даркевич, 1961, с. 61), з іншого – пов'язувалися із вшануванням Богородиці й освячувалися церковними колами. У кожній із цих інтерпретацій лунниця виконувала функцію оберегу і мала захищати її власницю від нещастя та хвороб, а також використовувалася у різних магічних діях (Malachowska, 1998, s. 70–74).

За традиційною класифікацією, лунниці розподіляють за співвідношенням між середньою лінією і «ріжками» на два типи: вузько- (круто-) та ширококорі. 3-поміж віднайдених на городищі лунниць 4 належать до вузькорігих, 5 – до ширококорігих. Усі вони мають різні розміри й орнаментацию.

До **вузькорігих лунниць** належить підвіска розмірами 2,7x2,6x0,1–0,15 см (рис. 4, 9). Середина виробу виготовлена як переплетіння двох кривих, що ніби утворюють обриси постаті в німбі (Пивоваров, 2000, с. 228, рис. 3). На території давньоукраїнських земель такого зразка лунниці відомі всього із декількох місць (Седов, 1982, с. 210, табл. XXXVI; Козловський, 1992, с. 61, рис. 31;

Мезенцева, 1968, с. 155, табл. V; Хамайко, 2008, с. 327, рис. 3; Ягодинська, 2010, с. 242, рис. 9).

Друга лунниця трапилася у відвалах зі східного боку городища. Вона виготовлена із білого металу (білон (?)), її розміри – 2,4х1,6х0,2 см (рис. 4, 10). Лицевий бік прикраси декорований трьома рядами псевдозерні. Подібні лунниці віднаходять у курганных похованнях XI – першої половини XIII ст. на Півночі Росії та на території Польщі (Седова, 1981, с. 24, рис. 6; Malachowska, 1998, s. 68). На українських землях такі прикраси досі трапилися у літописному Родені та на Ленківецькому городищі (Мезенцева, 1968, с. 115, табл. V; Мисько, Пивоваров, 2006, с. 45–46).

Третя лунниця характеризується такими параметрами: 3х2,5х0,1–0,15 см (рис. 4, 12). Її поверхня прикрашена 4 косими хрестами й 5 псевдозернинами, кінці оформлені у вигляді голівок змії із чітко виділеними гострою голівкою та двома очима (Возний, 1998, с. 105). Зворотний бік гладкий і не має зображень. Лунниці такого зразка досить рідко віднаходять на середньовічних пам'ятках. Вони відомі за знахідками з Гочевського могильника (Курщина) та на території Польщі (Седов, 1982, с. 210–211, табл. XXXVI–XXXVII; Моця, 1993, с. 127, рис. 45; Malachowska, 1998, s. 68, rys. 21).

Четверта вузькорого лунниця знайдена в південній частині дослідженої території. Вона постраждала від дії вогню, у її середній частині присутні сліди ошлакованого скла, можливо від сплавлених намистин. Сама ж лунниця виготовлена зі сплаву на основі міді. Її розміри становлять 2,4х2,1х0,2–0,3 см (рис. 4, 7). Особливість цієї прикраси – малий хрестик, розміщений всередині між відрогамі. На лицевому боці вона оздоблена трьома крапками псевдозерні, розміщеними в ряд. Подібні лунниці з хрестом відомі за знахідками на давньоукраїнських землях, головню з нелокалізованих місць (Хамайко, 2008, с. 331, рис. 4; Нечитайло, 2000, с. 84; Кайль, Нечитайло, 2006, с. 122–123).

Широкорогі лунниці з городища репрезентують 2 цілі й 3 фрагментовані примірники.

Перша з них, виготовлена із білону в техніці лиття по восковій моделі, знайдена разом із 12 мушлями каурі та 7 скляними намистинами. Весь комплекс знахідок належав до однієї низки намиста. Усі прикраси, втім і лунниця, постраждали від вогню (Мисько, Пивоваров, 2006, с. 45). Лунниця має розміри 4,5х3,6х0,3 см (рис. 4, 11). Її лицева сторона прикрашена псевдозерню, яка імітує орнамент філігранно-зернених лунниць.

Подібного типу лунниці з'явилися наприкінці X – на початку XI ст., а найбільшого поширення набули в XII – першій половині XIII ст. (Журжалина, 1961, с. 126; Седова, 1981, с. 24; Поболь, 1979, с. 179). Найближчі аналогії їй віднайдено у Пліснеську, Губині, Крутилівському городищі, Снитині та інших місцевостях (Ратич, 1957, с. 94; Кучера, 1962, с. 41; Винокур, Журко, Мегей, Якубовський, 2004, с. 54, 188, рис. 109; Русанова, Тимошук, 1993, рис. 47; Моргунов, 1996, с. 77; Мугуревич, 1965, табл. IX, рис. 15–17).

Друга лунниця з пам'ятки, як і попередня, також виготовлена в техніці лиття, але з бронзи. У центральній її частині між «ріжками» знаходиться хрест, який виступає за межі відрогів. Лунниця має розміри 4,4х4,4х0,1 см, хрест – 2х2 см (рис. 4, 8). Її лицева поверхня прикрашена 3 крапками зерні у горішній частині й 4 з боків і на кінцях. Декорована імітацією зерні так само й поверхня хрестика. Близькі аналогії лунниці походять із нелокалізованих знахідок в Україні (Кайль, Нечитайло, 2006, с. 122–123), а за розмірами і оздобленням вона

належать до найпізніших подібних виробів давньоукраїнського часу (Мисько, Пивоваров, 2006, с. 47).

Три інших ширококорих лунниці з городища – фрагментовані примірники. Дві з них виготовлені з бронзи (рис. 4, 15–16), одна – зі свинцю (рис. 4, 14). Прикраси з бронзи декоровані псевдозерню. Вони, очевидно, датуються кінцем XII – першою половиною XIII ст. (Malachowska, 1998, s. 68, rys. 21).

Окрему категорію знахідок із території городища укладають *фібули*. Одна з них (рис. 4, 13) близька за опрацюванням кінцівок до вузької лунниці зі синкретичним змістом, де поряд із зображенням голівок плазунів на різках присутні хрести. Фібула має ромбоподібну форму. Її розміри – 3,4х3,4 см, довжина язичка – 2,4 см. По чотирьох кутах фібула прикрашена ромбоподібними виступами, які імітують голови плазунів із позначеними крапками очима. Подібні фібули відомі з досліджень Маяцького городища в Подінців'ї, де вони знайдені в шарах XII–XIV ст. Такі фібули близькі за формою до візантійських прикрас одягу й, можливо, імітують зразки власне візантійського походження.

Знайдена на Чорнівському городищі сакральна металева та кам'яна пластика належала представникам однієї князівської чи боярської родини, яка час від часу перебувала тут разом із дружинниками та челяддю. Відомо, що основним місцем проживання еліт Галицько-Волинського князівства були міста, а в свої замки – «двори», які розташовані поза містами, вони приїжджали зрідка. За станом замків та їхньою охороною стежили довірені особи бояр, зазвичай з-поміж дружинників. На думку першовідкривача городища Б. Тимощука, у замку могло мешкати не менше 30 дружинників (Тимошук, 1982, с. 107), очевидно зі сім'ями. Під час ворожих нападів і військових дій замок міг ставати прихистком для сім'ї володаря та його оточення. Очевидно, у замку чи на розташованому навпроти поселенні проживав і священнослужитель, який обслуговував потреби гарнізону та навколишніх сільських жителів.

Виявлений на городищі комплекс предметів особистого благочестя досить чисельний та репрезентативний. З-поміж синхронних пам'яток ще тільки на Райковецькому городищі віднайдено стільки ж сакральної пластики (Гончаров, 1950, с. 112), на інших аналогічних об'єктах її зафіксовано значно менше. Це пояснює статус мешканців, їхня релігійність та глибоке засвоєння основних принципів християнства.

Серед знайдених сакралій 11 предметів особистого благочестя мають візантійське походження, що підтверджує тісні зв'язки населення Галицько-Волинської держави з християнськими центрами у Середземномор'ї й прощі до святих місць. Інші сакральні предмети були привезені з Києва, Галича та інших давньоукраїнських міст, де були великі монастирі, собори і чудотворні ікони.

Особливість знахідок християнських культових виробів із городища – те, що вони виявлені серед руїн горішніх частин оборонних клітей, безпосередньо там, де були бойові ходи (моцнення із плаского каміння на даху зрубів). Усі артефакти були розосереджені по периметру пам'ятки, вони ніби «захищали» замок із усіх боків. Тільки невелика їх частина, головно пов'язана із обкладинками книжок, перебувала серед заповнення клітей.

Використання сакральної пластики (сліди від інших християнських реліквій – дерев'яних виносних хрестів, хоругв, плащаниць тощо – не зафіксовані)

в екстремальних ситуаціях на землях Русі-України – відома практика захисту. У «Повісті минулих літ» зазначено: «... велика єсть сила крѣтънаа крѣтъмь бо побѣжени бывають силы бѣсовьскыа . крѣтъмь бо Гѣъ княземъ пособить в бранехъ . крѣтъмь шгражени вѣрнии челоувѣци . побѣжають супостаты противныа . крѣтъмь бо вскорѣ избавляеть . ѿ напасти призывающимъего с вѣрою . ничто же са бѣси боаьтса токмо крѣта . аще бо бываеть ѿ бѣсовъ мѣчтаніе . знаменавѣше лице крѣтъмь . прогоними бывають» (Клосс, 2001, стлб. 162). Можливо, окремі предмети особистого благочестя були розставлені на стінах замку для його «божого захисту». Мешканці городища, як й інше східноєвропейське населення, намагалися показати себе «мирними людьми» перед демонізованими номадами й надіялися за допомогою «чудодійних щитів» із символами християнства вберегтися від монгольської навали. Монголи на це не зважали, сакральні цінності християн для них не мали жодного значення, тому останні трагічно гинули (Голик, 2020, с. 90–91). Знищення Чорнівського городища, найвірогідніше, сталося 1259 р. під час вторгнення на землі Галицько-Волинського князівства монгольських військ Бурундая (Боролдой).

Отже, вивчення сакральної металевої та кам'яної пластики з Чорнівського городища першої половини XIII ст. дає уявлення про релігійне життя й освіченість представників еліти Галицько-Волинського князівства, їхні прощі до християнських святинь у Середземномор'ї та монастирів Русі-України. Мирний, поступальний розвиток замку та його округи був перерваний нападом військ зі Сходу й спроби «захистити» його жителів сакральними предметами виявилися марними.

Знищення замку, пограбування й, очевидно, вбивство та захоплення в полон частини навколишнього населення призвели до занепаду економічного, соціального й культурного розвитку місцевої людності. Лише в кінці XIV – на початку XV ст. спостерігаються ознаки відродження господарства та духовного життя в зазначеному мікрорегіоні Буковини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Александрович, В. (1999). *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів.
- Архипова, Є. (2021). *Іконки X–XIII століть з каменю, кістки та кераміки з України*. Каталог. Київ.
- Винокур, І. С., Журко, О. І., Мегей, В. П., Якубовський, В. В. (2004). *Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля, 1*. Київ; Кам'янець-Подільський; Хмельницький; Старокостянтинів.
- Власова, Г. М. (1962). Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, 246–259.
- Возний, І. П. (1993). Сліди давньоруської цивілізації. *Буковинський журнал*, 3–4, 137–141.
- Возний, І. П. (1998). Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці.
- Гнутова, С. В. (1993). Медная пластика Древней Руси (типология и бытование). *Русское медное литье*, 1, 7–20.
- Голик, Р. (2020). Віра і зброя: релігія та війна в історії культурної пам'яті. *З історії західноукраїнських земель*, 16, 40–67.
- Гончаров, В. К. (1950). *Райковецкое городище*. Киев.
- Гончаров, В. К., Юра, Р. О. (1966). *Давньоруське місто Воїнь*. Київ.
- Гуревич, Ф. Д. (1981). *Древний Новогрудок*. Ленинград.

Даркевич, В. П. (1961). Символы небесных светил в орнаменте древней Руси. *Советская археология*, 4, 56–67.

Дробниця. (2023). <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F>

Жарнов, Ю. Э. (1997). Усадьба первой трети XIII века «Ветчаного города» Владимира-на-Клязьме. *Труды VI Международного конгресса славянской археологии*, 2. Москва, 87.

Журжалина, Н. (1961). Древнерусские привески-амулеты и их датировка. *Советская археология*, 2, 122–140.

Зверуго, Я. Г. (1975). *Древний Волковыск*. Минск.

Ивакин, Г. Ю., Степаненко, Л. Я. (1985). *Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. Археологические исследования Киева 1973–1983 гг.* Киев.

Льків, М., Калініченко, В., Пивоваров, С. (2015). Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1(39), 20–35.

Кайль, В. А., Нечитайло, В. В. (2006). *Каталог нательных христианских крестов, подвесок и наклеек с изображением креста периода Киевской Руси X–XIII ст.* Луганск.

Калініченко, В., Пивоваров, С., Льків, М. (2019). Медальйон зі святим вершиником з Чорнівського городища XIII ст.: структурний аналіз. В О. В. Добржанський (наук. ред.), *XII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 185-й річниці від дня народження Юрія Федьковича та 160-й річниці від дня народження Степана Смаль-Стоцького. Тези доповідей (Чернівці, 1–2 листопада 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, 35–36.

Каргер, М. К. (1958). *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т., 1. Москва; Ленинград.*

Клосс, Б. М. (ред.). (2001). *Ипатьевская летопись*. Москва.

Козловский, А. (1992). *Историко-культурный розвиток Південного Подніпр'я в XI–XIV ст.* Київ.

Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. (2003). *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв.* Санкт-Петербург.

Крип'якевич, І. (1999). *Галицько-Волинське князівство*. Львів.

Кучера, М. (1962). Древній Плісненськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 12, 3–56.

Кучинко, М., Охріменко, Г., Савицький, В. (2008). *Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби*. Луцьк.

Макарова, Т. И. (1975). *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва.

Мезенцева, Г. Г. (1968). *Древньоруське місто Родень. Княжа гора*. Київ.

Мисько, Ю., Пивоваров, С. (2006). Нові знахідки лунниць з території Верхнього Попруття та Середнього Подністров'я. В Л. В. Баженов та ін. (ред. кол.), *На перехрестях світової науки: матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в Європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля (Чернівці, 20–21 травня 2006 р.)*, 45–46.

Михайлина, Л. П., Возний, І. П., Пивоваров, С. В. (1991). Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк.

Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В., Льків, М. В. (2014). *Давньоруський Василів (підсумки і перспективи досліджень)*. Київ.

Михайлова, Р. (2003). Культ святих воїнів у Галицько-Волинській Русі (на прикладі пам'яток прикладного мистецтва). *Народознавчі зошити*, 1–2, 180–187.

Моргунов, Ю. Ю. (1996). *Древнерусские памятники поречья Сулы*. Курск.

Моця, О. (1993). *Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ.

Мугуревич, Э. С. (1965). *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.* Рига.

Мусин, А. Е. (1999). Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII–XV вв. *Богословские труды. К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847–1997)*, 35, 92–110.

Нечитайло, В. В. (2000). *Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X – перша половина XIII ст.)*. Київ.

Николаева, Т. В. (1983). *Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв.* Москва.

Пастернак, Я. (1998). *Старий Галич (архітектурно-археологічні дослідження 1850–1943 рр.)*. Ювілейне видання, присвячене 1100-річчю Галича. Івано-Франківськ.

Пекарська, Л. В., Пуцко, В. Г. (1989). Давньоруські енкаліпії в збірці Музею історії Києва. *Археологія*, 3, 84–94.

Пескова, Г. О. (1988). Скарби стародавнього Ізяславля. *Археологія*, 61, 16–35.

Пивоваров, С. (1999). Візантійська монета з Чорнівського городища. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 3, 154–159.

Пивоваров, С. (2000). Нові знахідки культових предметів на давньоруських пам'ятках Буковини. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 3, 217–230.

Пивоваров, С. (2001a). Археологічні дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1, 243–255.

Пивоваров, С. (2001b). *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці.

Пивоваров, С. (2005). Чорнівське городище першої половини XIII ст. (нові знахідки). *Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку*, 195–201.

Пивоваров, С. (2006a). Вироби дрібної кам'яної пластики з давньоруських пам'яток Буковини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, 224–231.

Пивоваров, С. (2006b). *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці.

Пивоваров, С. (2008). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3, 180–199.

Пивоваров, С. (2011). Медальйон зі святим вершником з літописного Васи́лева: спроба інтерпретації. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 15, 392–396.

Пивоваров, С. (2020). *Літописний Василів у Середньому Подністров'ї. Історико-краєзнавчі нариси*. Київ.

Пивоваров, С., Грига, В., Кузик, О., Калініченко, В. (2022). Дослідження Чорнівського городища у 2019 р. *Археологія Буковини: здобутки і перспективи*, 91–93.

Пивоваров, С., Ільків, М., Калініченко, В. (2015). Нові знахідки християнської металопластики з Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Церква–наука–суспільство*, 30–33.

Пивоваров, С., Калініченко, В. (2022). «Громові стріли» з Чорнівського городища. *Археологія і давня історія України*, 3(44), 404–412.

Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. (2015). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012–2015 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2(40), 7–35.

Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. (2016). Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015–2016 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2(42), 7–44.

Поболь, Л. (1979). *Древности Белоруссии в музеях Польши*. Минск.

Поппэ, А. В. (1976). К истории романских дверей Софии Новгородской. *Средневековая Русь*. Москва.

Прищепа, Б. А., Нікольченко, Ю. М. (1996). *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі*. Рівне.

Ратич, О. (1957). *Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР*. Київ.

Рыбаков, Б. А. (1964). *Русские датированные надписи XI–XIII веков*. Москва.

Русанова, И., Тимошук Б. (1993). *Языческие святилища древних славян*. Москва.

Седов, В. (1982). *Восточные славяне в VI–XIII вв.* Москва.

Седова, М. В. (1981). *Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв.* Москва.

Сидоренко, Г. В. (1994). Памятник монументальной пластики эпохи Киевской Руси. *Искусство Древней Руси. Проблемы иконографии*. Москва.

Соболев, В. Ю. (2017). Иконки-привески с конным изображением святого Георгия. *В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*, 537–547.

Терський, С. В. (2016). Культ святих воїнів та військові відзнаки у Галицько-Волинському війську. *Військово-науковий вісник*, 25, 59–74.

Терський, В., Терський, С. (1998). З історії дослідження літописного Звенигорода. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (Т. 235: Праці Археологічної комісії), 358–372.

Тимошук, Б. О. (1982). *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.): монографія*. Київ.

Томенчук, Б. П. (2016). *Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ*. Івано-Франківськ.

Филипчук, М. А. (1983, 27 лютого). Замок біля Чорнівки. *Молодий Буковинець*.

Хамайко, Н. (2008). Древнерусские лунницы XI–XIII вв.: проблема происхождения и семантики. *Наукові записки з української історії*, 20, 319–338.

Ягодинська, М. (1983). Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля. *Studia archeologica*, 1, 67–71.

Ягодинська, М. А. (2010). Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля. *Археологія і давня історія України*, 2, 235–248.

Якубовський, В. І. (1975). Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької обл. *Археологія*, 16, 87–104.

Якубовський, В. І. (2001). *Скарби Болохівської землі. Кам'янець-Подільський*.

Malachowska, S. (1998). Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich. *Archeologia Polski*, 43(1–2), 70–74.

Spinei, V. (1994). *Moldava in secolele XI–XIV*. Chisinau.

Teodor, D. (1991). *Crestinismul la est de Carpati de la origini pina in secolul al XIV lea*. Iasi.

REFERENCES

Aleksandrovych, V. (1999). *Mystetstvo Halytsko-Volynskoi derzhavy*. Lviv (in Ukrainian).

Arkhypova, Ye. (2021). *Ikonky X–XIII stolit z kameniu, kistky ta keramiky z Ukrainy. Kataloh*. Kyiv (in Ukrainian).

Vynokur, I. S., Zhurko, O. I., Mehei, V. P., & Yakubovskiy, V. V. (2004). *Litopysnyi Hubyn XII–XIII st. Bolokhivska zemlia*, 1. Kyiv; Kamianets-Podilskiy; Khmelnytskyi; Starokostiantyniv (in Ukrainian).

Vlasova, G. M. (1962). Bronzovie izdeliya XI–XIII vv. iz sela Zelenche. *Materiali po arkheologii Severnogo Prichernomorya*, 4, 246–259 (in Russian).

Voznyi, I. P. (1993). Slidy davnorusskoi tsyvilizatsii. *Bukovynskiy zhurnal*, 3–4, 137–141 (in Ukrainian).

Voznyi, I. P. (1998). *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st.* Chernivtsi (in Ukrainian).

Gnutova, S. V. (1993). Mednaya plastika Drevnei Rusi (tipologiya i bitovanie). *Russkoe mednoe lite*, 1, 7–20 (in Russian).

Holyk, R. (2020). Vira i zbroia: relihiia ta viina v istorii kulturnoi pamiaty. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 16, 40–67 (in Ukrainian).

Goncharov, V. K. (1950). *Raikovetskoe gorodishche*. Kiev (in Russian).

Honcharov, V. K., & Yura, R. O. (1966). *Davnoruske misto Voin*. Kyiv (in Ukrainian).

Gurevich, F. D. (1981). *Drevnii Novogradok*. Leningrad (in Russian).

Darkevich, V. P. (1961). Simvoli nebesnikh svetil v ornamente drevnei Rusi. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 56–67 (in Russian).

Drobnytsia. (2023). <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F> (in Ukrainian).

Zharnov, Yu. E. (1997). Usadba pervoi treti XIII veka «Vetchanogo goroda» Vladimira-na-Klyazme. *Trudi VI Mezhdunarodnogo kongressa slavyanskoi arkheologii*, 2. Moskva, 87 (in Russian).

Zhurzhalina, N. (1961). Drevnerusskie priveski-amuleti i ikh datirovka. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, 122–140 (in Russian).

Zverugo, Ya. G. (1975). *Drevnii Volkovisk*. Minsk (in Russian).

Ivakin, G. Yu., Stepanenko, L. Ya. (1985). *Raskopki v severo-zapadnoi chasti Podola v 1980–1982 gg. Arkheologicheskie issledovaniya Kiev 1973–1983 gg.* Kiev (in Russian).

Ilkiv, M., Kalinichenko, V., & Pyvovarov, S. (2015). Numizmatychni znakhidky XIII st. z Chornivskoho horodyshcha. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheologii y etnologii*, 1(39), 20–35 (in Ukrainian).

Kail, V. A., & Nechitaiko, V. V. (2006). *Katalog natelnikh khristianskikh krestov, podvesok i nakladok s izobrazheniem kresta perioda Kievskoi Rusi X–XIII st.* Lugansk (in Russian).

Kalinichenko, V., Pyvovarov, S., & Ilkiv, M. (2019). Medalion zi sviatym vershnykom z Chornivskoho horodyshcha XIII st.: strukturnyi analiz. In

O. V. Dobrzhanskyi (Ed.), *XII Bukovynska mizhnarodna istoriko-kraieznavcha konferentsiia, prysviachena 185-i richnytsi vid dnia narodzhennia Yurii Fedkovycha ta 160-i richnytsi vid dnia narodzhennia Stepana Smal-Stotskoho. Tezy dopovidei* (Chernivtsi, 1–2 lystopada 2019 r.). Chernivtsi: Tekhnodruk, 35–36 (in Ukrainian).

Karger, M. K. (1958). *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kulturi drevnerusskogo goroda: v 2 t., 1*. Moskva; Leningrad (in Russian).

Kloss, B. M. (Ed.). (2001). *Ipatevskaya letopis*. Moskva (in Russian).

Kozlovskyi, A. (1992). *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v XI–XIV st.* Kyiv (in Ukrainian).

Korzukhina, G. F., & Peskova, A. A. (2003). *Drevnerusskie enkolpioni. Nagrudnie kresti-relikvarii XI–XIII vv.* Sankt-Peterburg (in Russian).

Krypiakevych, I. (1999). *Halytsko-Volynske kniazivstvo*. Lviv (in Ukrainian).

Kuchera, M. (1962). *Drevnii Plisnensk. Arkheolohichni pamiatky URSSR*, 12, 3–56 (in Ukrainian).

Kuchynko, M., Okhrimenko, H., & Savytskyi, V. (2008). *Kultura Volyni ta Volynskoho Polissia kniazhoi doby*. Lutsk (in Ukrainian).

Makarova, T. I. (1975). *Peregorodchatie emali Drevnei Rusi*. Moskva (in Russian).

Mezentseva, H. H. (1968). *Drevnoruske misto Roden. Kniazha hora*. Kyiv (in Ukrainian).

Myško, Yu., & Pyvovarov, S. (2006). *Novi znakhidky lunnyts z terytorii Verkhnoho Popruttia ta Serednoho Podnistrovia*. In L. V. Bazhenov ta in. (Ed.), *Na perekhrestiakh sviotoi nauky: materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Vikno v Yevropeisku nauku», prysviachenoï 140-richchiu vid dnia narodzhennia Raimunda Fridrikha Kaindlia* (Chernivtsi, 20–21 travnia 2006 r.), 45–46 (in Ukrainian).

Mykhailyna, L. P., Voznyi, I. P., & Pyvovarov, S. V. (1991). *Doslidzhennia arkheolohichnykh pamiatok Pivnichnoi Bukovyny ekspedytsiieiu Chernivetskoho derzhuniversitytetu. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 roku*. Lutsk (in Ukrainian).

Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. V., & Ilkiv, M. V. (2014). *Davnoruskyi Vasyliiv (pidsumky i perspektyvy doslidzhen)*. Kyiv (in Ukrainian).

Mykhailova, R. (2003). *Kult sviatykh voïniv u Halytsko-Volynskii Rusi (na prykladi pamiatok prykladnoho mystetstva)*. *Narodoznavchi zoshyty*, 1–2, 180–187 (in Ukrainian).

Morgunov, Yu. Yu. (1996). *Drevnerusskie pamyatniki porechya Suli*. Kursk (in Russian).

Motsia, O. (1993). *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX–XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv (in Ukrainian).

Mugurevich, E. S. (1965). *Vostochnaya Latviya i sosednie zemli v X–XIII vv.* Riga (in Russian).

Musin, A. Ye. (1999). *Arkheologiya drevnerusskogo palomnichestva v Svyatuyu Zemlyu v XII–XV vv. Bogoslovskie trudi. K 150-letiyu Russkoi Dukhovnoi missii v Ierusalime (1847–1997)*, 35, 92–110 (in Russian).

Nechytailo, V. V. (2000). *Kataloh khrystyanskykh nahrudnykh vyrobiv mystetstva periodu Kyivskoi Rusi (X – persha polovyna XIII st.)*. Kyiv (in Ukrainian).

Nikolaeva, T. V. (1983). *Drevnerusskaya melkaya plastika iz kamnya XI–XV vv.* Moskva (in Russian).

Pasternak, Ya. (1998). *Staryi Halych (arkhitekturno-arkheolohichni doslidy u 1850–1943 rr.). Yuveiline vydannia, prysviachene 1100-richchiu Halycha*. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).

Pekarska, L. V., & Putsko, V. H. (1989). Davnoruski enkolpiony v zbirtsi Muzeiu istorii Kyieva. *Arkheolohiia*, 3, 84–94 (in Ukrainian).

Peskova, H. O. (1988). Skarby starodavnoho Iziaslavlia. *Arkheolohiia*, 61, 16–35 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (1999). Vizantiiska moneta z Chornivskoho horodyshcha. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 3, 154–159 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2000). Novi znakhidky kultovykh predmetiv na davnoruskykh pamiatkakh Bukovyny. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 3, 217–230 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2001a). Arkheolohichni doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha v 1999–2000 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1, 243–255 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2001b). *Khrystyianski starozhytnosti v mezhyrichchi Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2005). Chornivske horodyshche pershoi polovyny XIII st. (novi znakhidky). *R. F. Kaendl. Vikno v yevropeisku nauku*, 195–201 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2006a). Vyroby drobnoi kamianoi plastyky z davnoruskykh pamiatok Bukovyny. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 10, 224–231 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2006b). *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2008). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Arkheolohichni studii*, 3, 180–199 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2011). Medalion zi sviatym vershnykom z litopysnoho Vasyleva: sproba interpretatsii. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 15, 392–396 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S. (2020). *Litopysnyi Vasyliv u Serednomu Podnistrovi. Istoryko-kraieznavchi narysy*. Kyiv (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Hryha, V., Kuzyk, O., & Kalinichenko, V. (2022). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha u 2019 r. *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky i perspektyvy*, 91–93 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Ilkiv, M., & Kalinichenko, V. (2015). Novi znakhidky khrystyianskoi metaloplastyky z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Tserkva–nauka–suspiilstvo*, 30–33 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., & Kalinichenko, V. (2022). «Hromovi strily» z Chornivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3(44), 404–412 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., & Ilkiv, M. (2015). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2012–2015 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2(40), 7–35 (in Ukrainian).

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., & Ilkiv, M. (2016). Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2015–2016 rr. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2(42), 7–44 (in Ukrainian).

Pobol, L. (1979). *Drevnosti Belorussii v muzeyakh Polshi*. Minsk (in Russian).

Poppe, A. V. (1976). *K istorii romanskikh dverei Sofii Novgorodskoi. Srednevekovaya Rus*. Moskva (in Russian).

Pryshchepa, B. A., & Nikolchenko, Yu. M. (1996). *Litopysnyi Dorohobuzh v period Kyivskoi Rusi*. Rivne (in Ukrainian).

Ratych, O. (1957). *Drevnoruski arkheolohichni pamiatky na terytorii Zakhidnykh oblastei URSR*. Kyiv (in Ukrainian).

Ribakov, B. A. (1964). *Russkie datirovannye nadpisi XI–XIII vekov*. Moskva (in Russian).

Rusanova, I., & Timoshchuk B. (1993). *Yazicheskie svyatilishcha drevnikh slavyan*. Moskva (in Russian).

Sedov, V. (1982). *Vostochnie slavyane v VI–XIII vv*. Moskva (in Russian).

Sedova, M. V. (1981). *Yuvelirnye izdeliya drevnego Novgoroda X–XV vv*. Moskva (in Russian).

Sidorenko, G. V. (1994). Pamiatnik monumentalnoi plastiki epokhi Kievskoi Rusi. *Iskusstvo Drevnei Rusi. Problemi ikonografii*. Moskva (in Russian).

Sobolev, V. Yu. (2017). Ikonki-priveski s konnim izobrazheniem svyatogo Georgiya. V kamne i v bronze. *Sbornik statei v chest Anni Peskovoi*, 537–547 (in Russian).

Terskyi, S. V. (2016). Kult sviatykh voyniv ta viiskovi vidznaky u Halytsko-Volynskomu viisku. *Viiskovo-naukovy visnyk*, 25, 59–74 (in Ukrainian).

Terskyi, V., & Terskyi, S. (1998). Z istorii doslidzhennia litopysnoho Zvenyhoroda. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka* (T. 235: Pratsi Arkheolohichnoi komisii), 358–372 (in Ukrainian).

Tymoshchuk, B. O. (1982). *Davnoruska Bukovyna (X – persha polovyna XIV st.): monohrafiia*. Kyiv (in Ukrainian).

Tomenchuk, B. P. (2016). *Halych i Mala Halytska zemlia XII–XIII st. Istorychna topohrafiia horodyshch. Ivano-Frankivsk* (in Ukrainian).

Fylypchuk, M. A. (1983, Liutyi 27). Zamok bilia Chornivky. *Molodyi Bukovynets* (in Ukrainian).

Khamaiko, N. (2008). Drevnerusskie lunnitsi XI–XIII vv.: problema proiskhozhdeniya i semantiki. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, 319–338 (in Ukrainian).

Yahodynska, M. (1983). Khresty ta ikonky kniazhoi doby iz Zakhidnoho Podillia. *Studia archeologia*, 1, 67–71 (in Ukrainian).

Yahodynska, M. A. (2010). Yuvelirni vyroby z davnoruskykh pamiatok Zakhidnoho Podillia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, 235–248 (in Ukrainian).

Yakubovskiy, V. I. (1975). Davnoruskyi skarb z s. Horodyshche Khmelnytskoi obl. *Arkheolohiia*, 16, 87–104 (in Ukrainian).

Yakubovskiy, V. I. (2001). *Skarby Bolokhivskoi zemli. Kamianets-Podilskyi* (in Ukrainian).

Malachowska, S. (1998). Wczesnośredniowieczne zawieszki półksiężycowate znalezione na terenie ziem polskich. *Archeologia Polski*, 43(1–2), 70–74 (in Polish).

Spinei, V. (1994). *Moldava în secolele XI–XIV*. Chisinau (in Romanian).

Teodor, D. (1991). *Crestinismul la est de Carpati de la origini pînă în secolul al XIV lea*. Iasi (in Romanian).

Serhiy PYVOVAROV*Doctor of Historical Sciences, Professor**Senior Research Fellow of the Department of History of the Middle Ages**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2303-4476>**e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com*

SACRED METAL AND STONE PLASTICS FROM THE CHORNIVTSI SETTLEMENT OF THE FIRST HALF OF THE 13th CENTURY IN THE CHERNIVTSI REGION

The article presents the results of a comprehensive analysis of Christian artifacts discovered during archaeological research of the Chernivtsi settlement, one of the most important medieval monuments of the Prut-Dniester interfluvium. These materials are considered as a significant source for the study of the spiritual culture of the population of western Ukrainian lands during the period of dominance of the Christian religion and the formation of local church traditions.

Particular attention is paid to pectoral crosses, encolpions, bronze icons, pendants, amulets, and elements of book decorations that are directly related to Christian symbolism. Their morphological, stylistic, and technological analysis allows us to identify connections with the Byzantine tradition, as well as to trace local features characteristic of the Galician cultural environment. In the context of this study, the emphasis is placed on how these objects functioned not only as attributes of faith, but also as markers of social status, education, and the level of integration of local nobility into the Christian world.

The conclusions of the study confirm that in the first half of the 13th century there was a population with a high level of religious consciousness and cultural integration on the territory of Chornivske settlement, which was influenced by spiritual trends widespread within the Galicia-Volhynia state. The materials from the site allow us to reconstruct important aspects of the Christian tradition in the border region, which played a role in the transit of ideas and cultural influences between East and West.

Thus, the study of sacred metal and stone plastics from the Chornivske settlement of the first half of the thirteenth century gives an idea of the religious life and education of the elite of the Galicia-Volhynian state, their pilgrimages to Christian shrines in the Mediterranean and monasteries of Rus-Ukraine. The peaceful, progressive development of the castle and its surroundings was interrupted by an attack by troops from the East and attempts to «protect» its inhabitants with sacred objects proved to be in vain.

Key words: Bukovyna, Chornivske settlement, crosses-relics, crosses-vestments, icons-triptychs, metal pendants, byzantine coins, fibulae.

*Стаття: надійшла до редакції 11.06.2025
прийнята до друку 21.07.2025*